

A CROSS-LINGUISTIC ANALYSIS OF SECONDARY SENTENCE MEMBER EXPRESSION IN RUSSIAN AND AZERBAIJANI

Rasulova S.,

Lecturer of the Nakhchivan State University

Mirzayeva F.,

Lecturer of the Nakhchivan State University

Aliyev S.

Lecturer of the Nakhchivan State University

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ТИПОЛОГИЯ СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ ВТОРОСТЕПЕННЫХ ЧЛЕНОВ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Расулова С.

Преподаватель Нахчыванского Государственного Университета

Мирзаева Ф.

Преподаватель Нахчыванского Государственного Университета

Алиев С.

Преподаватель Нахчыванского Государственного Университета

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10381080>

Abstract

This study explores the syntactic relationships between primary and subordinate sentence constituents in both the Russian and Azerbaijani languages. Primary clauses serve as the foundation of a sentence, encapsulating its core idea, while subordinate clauses elaborate on and provide detailed nuances to this central concept. The subject, typically denoting the entity carrying out the action or receiving its impact, assumes prominence as the primary sentence constituent. Simultaneously, the predicate, delineating the action executed by the subject, also emerges as a pivotal element. Secondary constituents, encompassing completeness, definition, and adverbs, play a crucial role in elucidating the nature of the subject or the action itself, contributing to a comprehensive understanding of the sentence structure.

Аннотация

В статье исследуются взаимосвязи главных и второстепенных членов предложения в русском и азербайджанском языках. Главные предложения формируют главную мысль предложения, а вспомогательные передают эту главную мысль в более развернутом виде и завершают ее. Подлежащее обычно относится к предмету или субъекту, который выполняет действие или к которому применяется действие, и поэтому является главным членом предложения. Сказуемое также является главным членом предложения, поскольку оно описывает действие, совершаемое подлежащим. Второстепенные члены предложения (законченность, определение, наречие) необходимы для выяснения характера предмета действия или самого действия.

Keywords: Syntax, Main Members Of A Sentence, Secondary Members Of A Sentence.

Ключевые слова: Главные Члены Предложения, Второстепенные Члены Предложения.

Методологической основой процесса обучения русским второстепенным членам предложения является положение современной теоретической лингвистики о языке как средстве общения и выражения мыслей, теория о роли языка в жизни и развитии общества, формировании личности, основополагающие труды по вопросам языкознания, психологии и педагогики. Это прежде всего труды языковедов, специалистов в области синтаксиса русского языка. Н Д Арутюновой, В В Бабайцевой, В А Белошапковой, В В Виноградова, Г А Золотовой, П.А Леканта и др [2].

Как известно, второстепенные члены предложения не входят в предикативную основу, они поясняют главные члены или другие второстепенные члены предложения. На первый взгляд может показаться, что представления о дополнении, определении, обстоятельстве окончательно сложились, каждая из указанных категорий имеет свойственное ей

грамматическое значение и свою систему выражения этих значений. Фактически же второстепенные члены предложения получают весьма противоречивое толкование. Предпринималось множество попыток пересмотреть традиционную модель, однако дело обычно ограничивалось критикой традиционного учения и предложением новой концепции.

без основательного анализа всей проблемы. Так, И. П. Распопов отказывается от терминов «определение», «дополнение», «обстоятельство» и предлагает заменить их другими «атрибутивные определения» (интересная книга), «номинативные определения» (попрыгунья-стрекоза), «субстантивные дополнения» (читает книгу), «инфинитивные дополнения» (желание встретиться), «атрибутивные дополнения» (весело смеется), «обстоятельные дополнения» (приехал вчера). В этой классификации нетрудно заметить смешение морфологических и синтаксических признаков [3].

Функционально-стилистический подход к изучению второстепенных членов предложения может быть осуществлен успешнее, если использовать в качестве дидактических материалов связанные тексты. Освоение второстепенных членов предложения — процесс достаточно сложный и длительный, требующий от учителя филологической, психолого-педагогической и методической подготовки.

Обычно критики традиционной концепции второстепенных членов предложения указывают на то, что с точки зрения характера синтаксических связей словоформ, выполняющих роль второстепенных членов предложения, с главным словом, к которому они относятся, они образуют пересекающиеся классы, так как определение может связываться с определяемым словом не только связью согласования, но и управления, и примыкания, дополнение — связью управления, а обстоятельство — связью управления и примыкания.

Функционально-стилистический подход к изучению второстепенных членов предложения может быть осуществлен успешнее, если использовать в качестве дидактических материалов связанные тексты. Освоение второстепенных членов предложения — процесс достаточно сложный и длительный, требующий от учителя филологической, психолого-педагогической и методической подготовки [1].

Cümlə üzvləri baş və ikinci dərəcəli üzvlər olmaqla ona görə iki yerə ayrılır ki, bunların hamısı cümlə üçün eyni dərəcədə qiymətə malik deyildir. Belə ki, üzvlərin bir qismi cümlənin qrammatik əsasını təşkil edir. Digər bir qismi isə həmin üzvləri müxtəlif cəhətdən izah etməyə, dəqiqləşdirməyə, dolğunlaşdırmağa xidmət edir. Məhz bu baxımdan mübtəda və xəbər cümlənin baş üzvləri kimi onun qrammatik əsasını təşkil edir. İkinci dərəcəli üzvlər – tamamlıq, təyin, zərflilik isə mübtəda ilə xəbəri dolğunlaşdırır.

A. Dmitrevski qeyd edir ki, tərifin sintaktik kateqoriyası əlavə və zərflərdən fərqli olaraq adətən növlərə bölünür. Cümlə üzvlərini fərqləndirərkən sorğu-sual proseduruna böyük əhəmiyyət verən “Rus sintaksisi üzrə praktik qeydlər”in müəllifi tərif rolunda söz formalarına verilən semantik suallardan asılı olaraq bir neçə tərif tipini müəyyən etməyə çalışır. Onun fikrincə, “hansı?” sualına cavab verən formalar qrammatik predmetin keyfiyyətini müəyyən edir; “kimin?” sualına cavab verən forma onun mənsubiyyətini müəyyən edir; “hansı?” sualına cavab verən forma digərləri arasında mövzunun sırasını müəyyən edir; nəhayət, “nə qədər?” suallarına cavab verən forma. “neçə?”, “neçə?”, obyektlərin sayını müəyyən edir [5].

Tamamlıq, təyin və zərflilik ciimlənin ikinci dərəcəli üzvləridir. Onlar baş üzvləri izah etməyə və ciimləni genişləndirməyə xidmət edirlər.

Дополнение, определение и обстоятельство - второстепенные члены предложения. Они служат для пояснения главных членов и распространения предложения. Дополнение в азербайджанском языке по значению и по средствам выражения сходно с дополнением русского языка.

Cümləyə baş üzvlərdən başqa ikinci dərəcəli üzvlər (второстепенные члены предложения) də

daxil ola bilər. İkinci dərəcəli üzvlər mübtədani, xəbəri və başqa cümlə üzvlərini izah edir, aydınlaşdırır. Rus dilində üç ikinci dərəcəli cümlə üzvü vardır: tamamlıq (дополнение), təyin(определение), zərflilik (обстоятельство) [6].

Tamamlıq - ikinci dərəcəli cümlə üzvü olub, hərəkətin istiqamətini, obyekt bildirir. Onun cümlədə rolu böyükdür. Tamamlıq çox hallarda fələ aid olur, onu dəqiqləşdirir. Adlıq haldan başqa yerdə qalan bütün halların suallarına cavab verən tamamlıq isim, əvəzlilik və s. nitq hissələri ilə ifadə olunur. Məsələn: Студенты читают книгу о космосе. Никогда еще невежество (nadanlıq) никому не помогало (K. Маркс). Искусство помогает человечеству в его движении от прошлого к будущему. Addımbaşı elmdən, mərifətdən, sədaqətdən, səxavətdən dəm vururdu (M.Cəlal). Bu gücü, qüvvəti, bu cəsarəti İnsan hardan alır birdən-birə? (B.Vahabzadə). Uşaqlar bayramı gözlər, böyüklər məzuniyyəti (M.Cəllal) [2].

Tamamlıq cümlənin xəbər zonasına aid olur. Əksərən feili xəbər, bəzən də sifət, say, zərflərlə ifadə olunan ismi xəbərə aid olur.

Rus dilində, Azərbaycan dilində olduğu kimi, tamamlığın iki növü vardır; vasitəsiz tamamlıq (прямое дополнение) və vasitəli tamamlıq (косвенное дополнение). Vasitəsiz tamamlıq cümlənin təsirlik halında (predloqsuz) olur və həm də təsirli fellərdən sonra işlənir. (Məlumdur ki, əşyaya təsiri keçən fellərə təsirli fel - переходный глагол deyilir). Vasitəsiz tamamlıq təsirlik halında kogo? və что? suallarına cavab olur. Məsələn: Мы сегодня встретили космонавта. Учитель объясняет новую тему.

Bundan əlavə, tamamlıqlar bir sıra qoşmaların artırıldığı sözlərlə, birləşmələrlə ifadə olunur ki, bunlar onun ifadə imkanlarını genişləndirir.

Mübtəda kimi tamamlıq da isim, əvəzlilik və məsdərlə daha çox ifadə olunur. İsimlə ifadə olunan tamamlıqlar: Məsələn: Arazın işarəsi ilə hamı əlini yuxarı qaldırdı (A.Şaiq). Nə üçün siz o məhəbbəti günahkar hesab edirsiniz? (İ.Əfəndiyev) [4].

Əvəzliliklə ifadə olunan tamamlıq: Yaxınlaşınca bizi ən əvvəl bir çoban köpəyi qarşıladı (A.Şaiq).

Vasitəsiz tamamlıq – hərəkətlə bilavasitə bağlı olan əşyanı, obyekt bildirir. Vasitəsiz tamamlıqlar ismin təsirlik halında olan söz və birləşmələrlə ifadə oklunur. Təsirlik hal isə məlumdur ki, müəyyən və qeyri-müəyyən olmaqla iki yerə ayrılır. Məsələn: Zərnigar xanım uzun donunun ətəyi ilə gözlərin siləsilə Şamxalın arxasınca cığıra düşdü (İ.Şıxlı). Bir müddət xanımlara odun daşdı, çörək bişirdi, hana toxudu (M.Cəlal) [4].

Vasitəsiz tamamlıq yiyəlik hallarda (predloqsuz) ifadə oluna bilər. Bu halda hərəkət bütün əşyaya deyil, onun bir hissəsinə aid olur və ya feldəki hərəkət inkar edilir, daha doğrusu, feldən əvvəl nə ədatı (отрицание) işlənir ki, bu da onun inkar etdiyi sözün çox zaman yiyəlik halda olmasını tələb edir. Məsələn: дайте воды! Сразу я не заметил оленя. Qalan tamamlıqlar vasitəli tamamlıqlardır. Onlar həm predloqla, həm də predloqsuz işləyə bilər. Молодая липовая аллея посажена учениками седьмого класса. С барабаном, с красным флагом мы по улице идем.

Vasitəli tamamlıq hərəkətlə bilavasitə deyil, bilavasitə, yəni dolaylı yolla bağlı olan əşyanı, obyekt

bildirir. Vəsətəli tamamlıqlar ismin yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarında olan söz və

birləşmələri ilə ifadə olunur. Məsələn: Bir dəstə qız-gəlin atla, arabalardan qabaq yola düşmüşdü (İ.Şıxlı). O başa düşdü ki, oğlu anasının fikri ilə razılaşmayacaq (İ.Şıxlı). Mən sənə üçün çapdım dağları, Cənnətə döndərdim qayalıqları (S.Vurğun) [6].

Определение в обоих языках, как и дополнение, выражается соотносительными частями речи именами прилагательными, числительными, местоимениями, причастиями, именами существительными в косвенных падежах с предлогами и др. Однако они различаются характером синтаксической связи с определяемым словом. «В русском языке согласованное определение морфологически уподобляется определяемому слову в формах рода, числа, падежа. Согласовательная связь является чисто грамматической, достаточно только знать форму главного слова, чтобы назвать форму зависимого, ничего не зная об их лексическом значении. По сути такая связь является избыточной. Существует множество языков, которые обходятся без подобной связи.

İkinci dərəcəli üzvlər yalnız baş üzvləri izah etməklə məhdudlaşmışdır. İkinci dərəcəli üzvlərdən olan təyin daha çox mübtədaya aid olur. Əşya məzmunlu üzvləri müxtəlif cəhətdən (əlamət, keyfiyyət, xasiyyət, material, kəmiyyət və s.) izah edən və yaxud onu sadəcə olaraq işarə edən ikinci dərəcəli üzvlər təyin deyilir. Məsələn: Şirzadə elə gəldi ki, təbiət bu qızı qərribə yaratmışdır (S.Vurğun).

Təyin isimlə və ya isimləşmiş hər hansı bir sözlə ifadə olunmuş cümlə üzvlünə aid olub, əşyanın əlamətini bildirir. Təyin isim, sifət, say, əvəzlilik, fəli sifət və söz birləşmələri ilə ifadə olunur, necə? Nə cür? hansı? suallarına cavab verir, adətən ismə aid edilir.

Rus dilində təyin iki cürdür: uzlaşan təyin (согласованное определение) və uzlaşmayan təyin (несогласованное определение). Uzlaşan təyin əsasən sifətlə, sıra sayı ilə, əvəzliliklərlə (cinsə, tək-cəm və halə görə dəyişən əvəzliliklərlə), habelə fəli sifət (причастие) və fəli sifət tərkibləri (причастные обороты) ilə ifadə olunur. Məsələn: Установилась хорошая погода (М.Горький). Это хорошо, что у Вас свои ребята в совете (М.Горький). Да вот пошел семнадцатый годок, - отвечала матушка (А.С.Пушкин).

Uzlaşmayan təyin ismin vəsətəli halları ilə, sifətin müqayisəli dərəcəsi ilə, üçüncü şəxsin yiyəlik halı ilə, fəlin məsdər forması ilə və hətta bütöv bir söz birləşməsi ilə ifadə oluna bilər.

Məsələn: Изба лесника состояла-из одной комнаты. Вся азербайджанская молодежь заучивает наизусть стихи Пушкина. По мере того, как бричка близилась к крыльцу, глаза его делались веселее, и улыбка раздвигалась более и более (Н.В.Гоголь).

Обстоятельства в сопоставляемых языках также сходны и по значению, и по средствам выражения в обоих языках выделяются обстоятельства образа действия, степени, места, времени, меры, причины, цели, в обоих языках обстоятельства вы-

ражаются наречиями, деепричастиями, деепричастными оборотами, именами существительными в косвенных падежах, инфинитивом, количественно-именным сочетанием, сравнительным оборотом. Некоторые отличия проявляются в способах выражения обстоятельств. Так, в русском языке при выражении обстоятельства именем существительным, последнее употребляется с предлогом (без предлога может употребляться лишь форма творительного падежа, например: ползти улиткой, идти пешком). Обстоятельства в сравниваемых языках могут стоять как перед сказуемым, так и после него. Однако полного соответствия в конкретных позициях может и не быть. Например, в русском языке обстоятельства причины могут стоять как в препозиции, так и в постпозиции по отношению к определяемому слову, а в азербайджанском языке — чаще всего в препозиции [5].

Zərflik - hərəkətin və ya əşyanın əlamətini, zamanını, yerini, səbəbini, məqsədini, dərəcəsini və s. bildirir. Məhz mənasından asılı olaraq zərflilər yer (место), zaman (время), səbəb (причина), məqsəd (цель), tərz-i-hərəkət (образа действия), ölçü və ya dərəcə (меры или степени) kimi növlərə ayrılır. Misallar: Каждый день противник вводил пополнение (когда?—обет, времени). Атаковали фашисты самоуверенно (как?—обет, образа действия). Повсюду стали слышны речи (где?—обет, места). У домиков скворцы от радости запели (от чего?—обет, причины) və s. Atını dördnalla çapdırır külək (S.Vurğun). Boyun-boğazını yaxşı sarı, isti geyindir, getsin (Ə.Əbülhəsən). Bir azdan doğacaq göydə ulduzlar (S.Vurğun). Kürün qırağında, Muğan düzündə, Zəmisə, tarlası suyun gözündə, Salmanlı adlanan bir kəndciyəz var (S.Vurğun). Bir sən ol, bir də mən, bir də dərdimiz, Ağlayaq doyunca, gülək doyunca (R.Rza). Bəlkə də sən mavi geyindiyyindən Yer üzü, göy üzü maviləşibdir (N.Xəzri). Gəlmişəm gəzməyə sizin bağları (S.Vurğun).

Zərflik quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadə zərflilər bir vahidlə, yəni sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə ifadə olunur. Mürəkkəb zərflilər feili bağlama, feili sifət və məsdər tərkibləri, III, II növ təyini söz birləşmələri ilə (bəzən I növ təyini söz birləşmələri ilə) ifadə olunur.

Список литературы:

1. Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание — М, 1979 — С. 191
2. Дмитриевский А. А. Практические заметки о русском синтаксисе: Монография. - 2-е изд. - М.: Типография Н. В. Любенкова, 1882. - 91 с.
3. Бабайцева В. В. Явления переходности в грамматике русского языка: Монография. - М.: Дрофа, 2000. - 640 с.
4. Ə. Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı, Azərnaşr, 1947, s. 17-22, 34-39.
5. Q. Ş. Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Azpoliqraf LTD" MMS, 2004, s. 103-110.
6. М. А. Ширалиев. Сравнительная грамматика русского и Азербайджанского языков. Баку-1954.